

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1984

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ

Στήν ἀποψινή συνεδρία θὰ μᾶς μιλήσει ὁ Γενικός Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας κ. Κωνσταντῖνος Τρυπάνης μὲ θέμα «Ἀττικισμὸς καὶ γλωσσικὸ ζήτημα», θέμα ποὺ ἀπασχολεῖ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες τὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ καὶ παραμένει πάντα ἐπίκαιρο καὶ ὀξύ.

Ὁ κ. Τρυπάνης, δεινὸς φιλόλογος καὶ βαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας, τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεότερης γραμματείας μας, εἶχε τὴν εὐκαιρία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς ἐπιστημονικῆς του σταδιοδρομίας νὰ μελετήσῃ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀττικισμοῦ στὴν ὅλη ἐξέλιξη τῆς γλώσσας μας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ ἀπόψεις ποὺ θὰ μᾶς ἀναπτύξῃ ἀπόψε ἔχουν ἰδιαίτερη βαρύτητα καὶ θὰ ἀκουσθοῦν μὲ ἐξαιρετικὴ προσοχή.

Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιατί θέλησε νὰ πραγματοποιεῖ τὸ τόσο σημαντικὸ αὐτὸ θέμα καὶ τὸν παρακαλῶ νὰ λάβῃ τὸ λόγο.

Ο ΑΤΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΜΑΣ ΖΗΤΗΜΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΡΥΠΑΝΗ

Ἀπὸ τίς διαλέκτους τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσας, ποὺ τόσο πλατιὰ διαδόθηκε μὲ τοὺς ἀλλεπάλληλους Ἑλληνικοὺς ἀποικισμοὺς καὶ ἀργότερα μὲ τίς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ Ἀττικὴ διάλεκτος εἶναι ἐκείνη ποὺ ἔχει τὴ

μεγαλύτερη σημασία για την ιστορία της γλώσσας μας και γενικότερα για τὸ Δυτικὸ πολιτισμό.

Ἡ ἐπιβολὴ τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου στοὺς Ἕλληνες ὀφείλεται σὲ δυὸ κυρίως λόγους, στὴν πολιτικὴ δύναμη τῶν Ἀθηνῶν τὸν Ε΄ αἰῶνα π.Χ. καὶ στὴ μακροχρόνια πολιτιστικὴ τους ἀκμὴ. Ἡ πολιτικὴ δύναμη τῶν Ἀθηναίων ὀφείλεται στὴν ἡγετικὴ θέσιν ποὺ πῆραν στὸν Ἑλληνικὸ κόσμον μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, μετὰ τὸ 479 π.Χ., ὅταν μετέτρεψαν τὴν Ἑλληνικὴν συμμαχίαν ἐναντίον μελλοντικοῦ Περσικοῦ πολέμου σὲ Ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία. Ἡ θέσιν αὐτὴ πάνω ἀπὸ τόσες Ἑλληνικὲς πόλεις εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εἰσροὴν μεγάλου πλοῦτου στὰς Ἀθήνας, καθὼς καὶ τὴ διεξαγωγὴν ἐκεῖ σπουδαίων πολιτικῶν συζητήσεων, τὴν ψήφισιν κάθε εἴδους βουλευμάτων, ψηφισμάτων καὶ νόμων, τὴν ἐκδίκασιν στὰς Ἀθηναϊκὰ δικαστήρια πάμπολλων δικῶν μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ συμμάχων, καὶ τὴ συγκέντρωσιν στὸ «ἰσοστέφανον ἄστυ» μεγάλου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων γιὰ λόγους ἐμπορικοὺς καὶ πολιτικούς. Αὐτὰ ὅλα ὀδήγησαν στὴ διαμόρφωσιν πολιτικοῦ, ἐπίσημου καὶ κομμοῦ λόγου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἀνάλογα αἰτία ὀδήγησαν καὶ στὴν ἀνθισιν ὑψηλῆς Ἀττικῆς τέχνης.

Στὰς Ἀθήνας λοιπὸν τοῦ Ε΄ π.Χ. αἰῶνα, στὸ «Πρυτανεῖον» αὐτὸ «τῆς σοφίας τῆς Ἑλλάδος» μαζί με τὴν πολιτικὴν ἀνθισιν παρουσιάσθησαν καὶ διασταυρώθησαν καὶ πολλὰ φιλοσοφικά, καλλιτεχνικά καὶ λογοτεχνικά ρεύματα ποὺ ἔδωσαν στὸν Ἀττικὸν λόγον, πεζὸν καὶ ἔμμετρον, τὴν ἰδιότυπὴν ἐκείνη ἀκρίβεια, πειθαρχία καὶ πολυμορφία ποὺ θεωρεῖται μοναδικὴ στὶς γλώσσας τοῦ κόσμου. Καὶ τοῦτο βέβαια ὀφείλεται κυρίως στοὺς μεγάλους Ἀθηναίους συγγραφεῖς ποὺ ἔκαμαν τὶς σημασίαι τῶν λέξεων ἀκριβέστερες καὶ πλουσιότερες, τὶς μεταφορὰς εὐρύτερες καὶ χαριέστερες, καὶ ἔδωσαν στὴ γλῶσσαν τὴ δυνατότητα νὰ παρουσιάζει κάθε ἔννοια μετὰ πλαστικὴν χάριν καὶ νὰ ἐκφράζει τὰ συναισθήματα μετὰ ζωντάνια.

Φυσικὰ ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ ἔφεραν στὰς Ἀθήνας τόσα πράγματα, φεύγοντας γιὰ τὶς πατρίδας τους ἔπαιρναν πίσω μαζί τους καὶ πολλὰ στοιχεῖα Ἀττικοῦ πολιτισμοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ γλωσσικὰ στοιχεῖα, Ἀττικὲς λέξεις καὶ ἐκφράσεις. Καὶ ὁ Θουκυδίδης ρητὰ μᾶς λέγει (VII,72) ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐθαύμαζαν ἐκείνους ποὺ μιλοῦσαν τὴν Ἀττικὴν διάλεκτον, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἦσαν Ἀθηναῖοι. Ἔτσι λίγο-λίγον οἱ ἄλλες Ἑλληνικὲς διαλέκτοι κατέληξαν νὰ εἶναι σημεῖο ἐπαρχιωτισμοῦ καὶ ἀπαιδευσίας, πράγμα ποὺ συντελοῦσε στὴν καταδίκη τους.

Τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (404 π.Χ.) μετὰ τὴν νίκην τῆς Σπάρτης μπορεῖ νὰ ἔφερε τὸ τέλος τῆς πρώτης μεγάλης πολιτικῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν, δὲν ἐπηρέασε ὅμως τὴν πνευματικὴν, καλλιτεχνικὴν, ἐμπορικὴν καὶ ναυτικὴν ὑπεροχὴν τους. Ἔτσι τὸν τέταρτον αἰῶνα, ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία διδάχθησαν μετὰ εὐρύτατην ἀπήχησιν στὶς περίφημες καὶ πολυφοιτῆτες σχολὰς τοῦ Ἰσοκράτους, τοῦ Πλάτωνος,

τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἄλλων, καὶ ἡ ἀκμὴ τους συνετέλεσε πολὺ, ὥστε νὰ ἐξαπλωθεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ μίμηση τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου. Τότε βλέπομε ὄχι μόνο Ἑλληνες καταγόμενους ἀπὸ ἄλλες πόλεις μὲ ἄλλες διαλέκτους – ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Θεόφραστος, ὁ Ἐφορος ὁ Κυμαῖος κλπ. – νὰ μεταχειρίζονται τὴν Ἀττικὴν διάλεκτο γιὰ τὴ συγγραφὴ ἔργων γενικότερης σημασίας, ἀλλὰ καὶ ἴχνη Ἀττικὰ νὰ παρουσιάζονται στὶς διαλεκτικὲς ἐπιγραφὰς πολλῶν Ἑλληνικῶν πόλεων, ἀκόμη καὶ πόλεων τῆς Κάτω Ἰταλίας.

Ἡ πολιτικὴ λοιπὸν ὑπεροχὴ τῶν Ἀθηνῶν τὸν 5ον αἰῶνα καὶ ἴσως ἀκόμη περισσότερο ἡ πνευματικὴ τους λάμψη ποὺ ἐξακολούθησε καὶ τὸν 4ον, βοήθησαν στὴν ἐξάπλωση τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ἀττικῆς, καὶ λίγο-λίγο ἔγινε χωρὶς καμμία ἐπίσημη ὁμολογία ἢ κατ' ἐξοχὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Βασικὸς σταθμὸς στὴν ἱστορία καὶ τῆ θριαμβευτικῆ ἐξάπλωση τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου ἦταν ἡ ἐπικράτηση τῶν Μακεδόνων μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας (338 π.Χ.) καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' νὰ διαλέξει τὴν Ἀττικὴν μορφήν τῆς Ἑλληνικῆς γλῶσσας ὡς τὴν ἐπίσημην γλῶσσα τῆς αὐτῆς καὶ τοῦ κράτους του, παραμερίζοντας ἔτσι τὴν ἀκατέργαστη καὶ λίγο γνωστὴ στοὺς Ἕλληνες Μακεδονικὴν διάλεκτο. Τὴν ἀπόφαση αὐτὴ τὴν πῆρε ὁ Φίλιππος γιὰτὶ εἶχε διαπιστώσει ὅτι ἡ Ἀττικὴ διάλεκτος ἦταν ἡ εὐρύτερα διαδεδομένη καὶ εὐκολότερα ἀντιληπτὴ μορφήν γλῶσσας στὸν Ἑλληνικὸν κόσμον, τοῦ ὁποίου τὴν ἡγεσία εἶχε φιλοδοξήσει νὰ ἀναλάβει. Παράλληλα βέβαια ἔβλεπε ὅτι ἦταν ἡ πανελλήνια γλῶσσα τῆς ρητορικῆς, τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ δράματος.

Στὰ βήματα τοῦ Φιλίππου ἀκολούθησαν ὁ Ἀλέξανδρος, καθὼς καὶ οἱ διάδοχοι καὶ οἱ ἐπίγονοι τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ αὐτὸ ἐξασφάλισε στὴν Ἀττικὴν διάλεκτο ὄχι μόνον τὴν ἀδιαφιλονίκητην ἐπικράτησιν στὸν Ἑλληνικὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ τὴν νέα μεγάλη ἀποστολὴν της, νὰ γίνῃ δηλαδὴ ἡ βάση τῆς λεγόμενης Κοινῆς, τῆς *lingua franca* ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου, Ἀσιατικοῦ καὶ Εὐρωπαϊκοῦ.

Ἡ τεράστια ἐπέκτασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ἀσία καὶ τὴ Βόρειον Ἀφρικὴ μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου (323 π.Χ.) καὶ ἡ ἴδρυσις σὲ χώρες «βαρβαρικῆς» σπουδαίων διοικητικῶν, στρατιωτικῶν, ἐμπορικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ ἐκπολιτιστικῶν κέντρων – ὅπως ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Πέργαμος κ.λπ., – συνετέλεσε ὥστε ἡ Ἀττικὴ, ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τῶν Ἑλληνιστικῶν ἐκείνων βασιλείων, νὰ ἐξαπλωθεῖ εὐρύτατα.

Ὅπως ἦταν φυσικόν, δὲν ἔμεινε μόνον ἡ Ἀττικὴ ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τῶν Πτολεμαίων, τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῶν Ἀττάλων, δηλαδὴ ἡ γλῶσσα τῆς διοικήσεως, τῶν δικαστηρίων, τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ἔγινε καὶ τὸ ὄργανον διεθνούς συνεννοήσεως τῶν Ἑλλήνων μὲ διαφόρους βαρβάρους καὶ ὑπηκόους λαοὺς, καθὼς

καὶ πολλῶν βαρβάρων μεταξύ τους. Καί, ὅπως κάθε γλῶσσα πού ξαπλώνεται πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια πού γεννήθηκε σὲ λαοὺς μὲ ἄλλα ἤθη καὶ ἄλλο πολιτισμό, παθαίνει μεγάλες ἀλλοιώσεις, ἔτσι καὶ ἡ Ἀττικὴ διάλεκτος ἔπαθε πολλὰ μεταβολὲς στὴν προφορά, τὴ γραμματικὴ, τὴ σύνταξη καὶ τὸ λεξιλόγιό της. Τὸ «πολυσύνθετο ἐκεῖνο καλλιτέχνημα», ὅπως δικαίως ἔχει χαρακτηρισθεῖ ἡ Ἀττικὴ γλῶσσα στὰ χέρια ἐνὸς Πλάτωνος ἢ ἐνὸς Δημοσθένους, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὸ καταλάβουν ἢ νὰ τὸ μεταχειρισθοῦν μὲ εὐκολία ἄνθρωποι τόσο διαφορετικοὶ στὴ φύση, τὴν παιδεία καὶ τὰ ἐπαγγέλματα ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἔτσι ἀναπόφευκτα ἀποποιήθηκε καὶ ἔχασε τὰ ἰδιωματικά, τὰ ἰδιόρρυθμα καὶ τὰ δυσμεταχειρίσιμα στοιχεῖα της, καὶ προσαρμόστηκε στὶς ἀνάγκες αὐτῶν πού τὴν μιλοῦσαν. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι κάθε γλῶσσα πού ἐξαπλώνεται δὲν δίνει μόνο, ἀλλὰ καὶ παίρνει πολλὰ νέα στοιχεῖα ἀπὸ αὐτοὺς πού κατακτᾷ γλωσσικῶς. Γιὰ αὐτὸ βλέπομε ὅτι παρεισέφρησαν καὶ στὴν Ἀττικὴ διάλεκτο, ὅταν διευρύνθηκε καὶ ἔγινε Κοινή, καὶ διάφορα ἴχνη ἀπὸ τὶς γλῶσσες πού ἐξετόπισε.

Ἀπὸ τὶς πολλὰ καὶ μεγάλες μεταβολὲς πού ἔγιναν στὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα στοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, οἱ σπουδαιότερες ἦσαν οἱ φωνητικὲς καὶ ἐκεῖνες πού ἔγιναν στὴν κλίση τῶν οὐσιαστικῶν, τῶν ἐπιθέτων καὶ τῶν ρημάτων. Ἀλλὰ μεγάλες μεταβολὲς ἔγιναν καὶ στὴν ἀρχαία σύνταξη – ἀπὸ συνθετικὴ ἔγινε ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα σιγά-σιγά ἀναλυτικὴ – καθὼς καὶ στὸ λεξιλόγιο καὶ στὴ σημασίαι τῶν λέξεων.

Ἔτσι στὴ Μέση Ἀνατολή, ἡ Κοινὴ Ἑλληνικὴ μὲ βάση τὴν ἀρχαία Ἀττικὴ διάλεκτο, ἀλλὰ καὶ μὲ μερικὰ στοιχεῖα ἄλλων Ἑλληνικῶν διαλέκτων καὶ κυρίως τῆς Ἰωνικῆς, ἀναπτύχθηκε μεταξύ τοῦ 300 π.Χ. καὶ τοῦ 300 μ.Χ. σὲ μιὰ ἐνιαία, προφορικὴ καὶ γραπτὴ γλῶσσα καὶ ἐπικράτησε. Τόσο μάλιστα ἐπικράτησε στὴν Ἑλληνιστικὴ Ἀνατολή, ὥστε ταξίδεψε πίσω στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκτόπισε ὅλες τὶς ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς διαλέκτους. Οἱ διάλεκτοι τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλῶσσας, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Τσακωνικῆς πού διατηρεῖ ἀκόμη στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας Δωρικῆς, εἶναι ὅλες καινούργιες καὶ ἀρχίζουν μὲ τὴν ἐπικράτηση στὴν κυρίως Ἑλλάδα τῆς Κοινῆς πού διαμορφώθηκε στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (323 π.Χ.) ὡς τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (π. 285 - 337 μ.Χ.).

Ὅπως ἦταν ἐπόμενο σὲ μιὰ τόσο δυναμικὴ ἐποχὴ γεμάτη κοσμοϊστορικὰ γεγονότα μὲ τέτοια γιγαντιαία, θριαμβευτικὴ ἐπέκταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἦσαν τὰ καινούργια ἔργα πού γράφτηκαν. Ὡθηση σ' αὐτὸ ἔδιναν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὰ νέα μεγάλα πνευματικὰ κέντρα πού ἰδρύθηκαν στὰ βασιλείαι τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου – ὅπως τὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας, ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἀντιοχείας, ἡ βιβλιοθήκη τῆς Περγᾶμου κ.λπ. – καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ πολλὰ πράγματα

πού συνάντησαν για πρώτη φορά οί Έλληνες με τὸ ἄνοιγμα τῆς Ἀνατολῆς – λαούς, ζῶα, φυτά, ἦθη, ἔθιμα κλ. – καὶ πού θέλησαν νὰ τὰ καταγράψουν καὶ νὰ τὰ περιγράψουν. Παράλληλα καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου τοῦ παπύρου, πού τώρα ἔδινε ἄφθονο καὶ φθηνὸ γραφικὸ ὑλικό, συντέλεσε στὴν πλατιά διάδοση τοῦ βιβλίου. Καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ νέα ἔργα γράφτηκαν σὲ διάφορες ἀποχρώσεις τῆς νέας Κοινῆς γλώσσας πού συνεχῶς ἐξελισσόταν καὶ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ ἀπλή.

Δυστυχῶς ὅμως, ὅλα αὐτὰ τὰ συγγράμματα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις καὶ λίγα μικρὰ ἀποσπάσματα, χάθηκαν, ὅταν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Β΄ αἰώνα π.Χ. τὸ Ἑλληνικὸ καὶ τὸ Ρωμαϊκὸ πνεῦμα στράφηκαν πρὸς ἓνα τυφλὸ θαυμασμὸ τῶν μεγάλων Ἀττικῶν λογοτεχνικῶν προτύπων τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ Δ΄ αἰώνα π.Χ., τὸν λεγόμενο Ἀττικισμὸ, καὶ τὴν καταδίκη τοῦ Ἀσιανοῦ Ζήλου, ὅπως τὸν ὀνόμασε ὁ Στράβων, δηλαδὴ τοῦ νέου πληθωρικοῦ καὶ ὑπερβολικὰ στολισμένου ὕφους στὸν Ἑλληνικὸ γραπτὸ λόγο. Ὁ Ἀττικισμὸς αὐτὸς εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθοῦν τὰ ἔργα πού εἶχαν πολὺ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν κλασικὴ Ἀττικὴ διάλεκτο καὶ κλασικὸ Ἀττικὸ πνεῦμα, καὶ ἔτσι ἔπαψαν νὰ ἀντιγράφονται καὶ νὰ διαβάζονται.

Ἀλλὰ καὶ πρὶν νὰ στραφοῦν οἱ Ἕλληνες τῶν γραμμάτων πρὸς τὸν Ἀττικισμὸ, εἶχαν διαπιστώσει ὅτι ἡ Κοινὴ καθὼς ἐξελισσόταν δὲν προσφερόταν ὡς ὄργανο κατάλληλο γιὰ ἐκείνους πού εἶχαν λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις ἢ καὶ ἀπλῶς εὐαισθησία στὸ ὕφος, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα στοὺς ρήτορες. Αὐτοί, γνωστοὶ καὶ ὡς σοφισταί, εἶναι ἐκεῖνοι πού κυρίως καλλιέργησαν τὸν Ἀσιανὸ Ζήλο ὁ ὁποῖος ἐπηρέασε καὶ τὴν ἱστοριογραφία καὶ ὀρισμένες μορφὲς τῆς ποιήσεως.

Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ τρίτου π.Χ. αἰώνα ἡ ζωντανὴ ρητορικὴ μετὰ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ τῆς σημασίας ἄρχισε νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰς Ἀθήνας· βρῆκε, ὅμως, καινούργια πατρίδα στὶς Ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ κυρίως στὰ δυὸ *lumina Asiae*, στὴν Ἐφεσο καὶ στὴ Σμύρνη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ 100 περίπου π.Χ. καὶ στὴ Ρόδο. Παράδοξο εἶναι ὅτι ἡ ρητορικὴ ποτὲ δὲν ἄνθισε στὴν Ἀλεξάνδρεια.

Στὴ Μικρὰ Ἀσία λοιπὸν ἐμφανίστηκαν οἱ νέοι ρήτορες πού ἦσαν ἢ ἄνδρες μετὰ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις (οἱ λεγόμενοι *πολιτικοὶ*) ἢ δάσκαλοι τῆς ρητορικῆς (οἱ λεγόμενοι *σοφισταί*), οἱ ὁποῖοι ἀνέπτυξαν τὸ καινούργιο, τὸ Ἀσιανὸ ὕφος τοῦ λόγου. Παρὰ τὶς διάφορες ἀποχρώσεις του, τὸν Ἀσιανὸ αὐτὸ Ζήλο χαρακτήριζε σφοδρὸ πάθος καὶ ἀνατολικὸς πληθωρισμὸς (τὸ οἶδοῦν), ἄφθονος ψευδοσυναισθηματισμὸς (τὸ παρένθυρσον), προσποίηση καὶ ἐπιτήδευση (τὸ μεираκιῶδες) καὶ σειρὰ ἔντεχνων μέσων πού προκαλοῦσαν ἔντονες ἐντυπώσεις καὶ ἐκπληξη. Ὅλα αὐτὰ ἔκαναν ἀδύνατη τὴν ἡρεμὴ θεώρηση τῶν λεγομένων καὶ τὴν ἀνεμπόδιση ἀντικειμενικὴ κρίση τῶν ἀκρατῶν.

Ἰδρυτής τῆς Ἀσιανῆς αὐτῆς ρητορικῆς καὶ πατέρας τοῦ Ἀσιανοῦ Ζήλου, φέρεται ὁ Ἠγεσίας (τέλος τοῦ 4ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ.), πού γεννήθηκε στὴ Μαγνησία τοῦ Σιπύλου. Ἡ μεγάλη ἀνθιση τῆς Ἀσιανῆς ρητορικῆς, πού ὅπως εἶδαμε ἐπηρέασε καὶ τὴν ἱστοριογραφία καὶ τὴν ποίηση καὶ τὴ γλώσσα τῆς ἐπιστήμης, ἀκόμη καὶ τὴν ἐπίσημη ἀβλικὴ γλώσσα τῶν ἐπιγόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου, κράτησε ἀπὸ τὸν δευτέρου π.Χ. αἰώνα ὡς τὶς ἀρχὲς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Μετὰ τὸν Τιβέριο φαίνεται ὅτι οὐσιαστικὰ ἔσβησε, ἀφοῦ ἐπιβλήθηκε ὁ Ἀττικισμὸς καὶ γενικότερα ὁ κλασικισμὸς.

Ὅταν οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰώνα π.Χ. θέλησαν νὰ ἀναπτύξουν δική τους ρητορικὴ τέχνη σύμφωνα μὲ Ἑλληνικὰ πρότυπα, στράφηκαν πρὸς τοὺς ρήτορες τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ρόδου, στὴ ρητορικὴ σχολὴ τῆς ὁποίας σπουδάσαν ἀπὸ τὸ 100 περίπου π.Χ. πολλοὶ ἐξέχοντες Ρωμαῖοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ καὶ ὁ Κικέρων. Ὁ Μικρασιατικὸς Ἀσιανὸς Ζήλος πού ἀνθοῦσε ἐκεῖ, βρῆκε εὐθὺς μεγάλη ἀπήχηση στὴ Ρώμη, καὶ ἔγινε δύναμη σημαντικὴ. Σ' αὐτὸν προσχώρησαν ἐπιφανεῖς πολιτικοὶ καὶ φιλόσοφοι, ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων στὰ νεανικά του χρόνια.

Ἡ στροφὴ τῶν Ρωμαίων πρὸς τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὰ Ἑλληνικὰ πρότυπα δὲν περιορίστηκε βέβαια μόνο στὴ ρητορικὴ. Ἀγκάλιασε παράλληλα καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ αὐτὸ ἔγινε αἰτία νὰ ἔλθει καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ καὶ νὰ διδάξει στὴ Ρώμη μεγάλος ἀριθμὸς Ἑλλήνων γραμματικῶν, φιλοσόφων, ρητόρων, ἱστορικῶν καὶ ποιητῶν, πού συντέλεσαν καὶ στὴ μετάφραση στὰ Λατινικὰ πολλῶν ἀπὸ τοὺς μεγάλους Ἑλληνες ποιητὲς καὶ πεζογράφους.

Γνωστὸς γιὰ τὸ θαυμασμὸ του γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἦταν ὁ λεγόμενος Κύκλος τῶν Σκιπιόνων. Οὔτε πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι Ἑλληνικὲς βιβλιοθήκες εἶχαν ἰδρυθεῖ στὴ Ρώμη, ὅτι Ἑλληνικοὺς τίτλους ἔδιναν πολλοὶ Ρωμαῖοι στὰ βιβλία τους, ὅτι Ἑλληνικὰ μιλοῦσαν οἱ εὐγενεῖς στὰ σπίτια τους – κυρίως οἱ γυναῖκες – ὅτι πολλοὶ σπουδαῖοι Ρωμαῖοι, ὅπως ὁ Κικέρων, ὁ ἴδιος ὁ Αὔγουστος, ὁ Τιβέριος καὶ ὁ Γερμανικὸς, ἔγραψαν ἔργα στὰ Ἑλληνικά, καὶ ὅτι στὰ θεάτρα τῆς Ρώμης στίς μεγάλες ἑορτὲς δίπλα στὰ Λατινικὰ ἀπαγγέλλονταν καὶ Ἑλληνικὰ ποιήματα. Ἔτσι ἡ Ρωμαϊκὴ πνευματικὴ ζωὴ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰώνα π.Χ. ἦταν γεμάτη ἀπὸ Ἑλληνικὸ περιεχόμενο πού δικαιολογεῖ ἀπόλυτα τὸν περίφημο στίχο τοῦ Ὀρατίου:

Graecia capta ferrum victorem coepit.

Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξο ὅτι ὅλες οἱ φιλολογικὲς, φιλοσοφικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς διαμάχες τῶν Ἑλλήνων μεταφέρθηκαν στὴ Ρώμη καὶ βρῆκαν ἐκεῖ τὶς τελικὲς λύσεις. Καὶ μὰ ἀπὸ τὶς ἐμπαθέστερες τέτοιες διαμάχες ἦταν γιὰ τὸ πῶς ἦταν ἡ σωστὴ Ἑλληνικὴ γλώσσα (τὸ Ἑλληνίζειν) καὶ ποῖο τὸ σωστὸ ρητορικὸ ὕφος, αὐτὴ

πού κορυφώθηκε στη διένεξη μεταξύ Ἀσιανῶν καὶ Ἀττικιστῶν στὴ Ρώμη.

Εἶναι ὁμως ἀλήθεια, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι πού τόσο θαύμασαν τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ ἰδιαίτερα τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα, ἄρχισαν ἀπὸ νωρὶς καὶ νὰ ἀντιδροῦν ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ αὐξήθηκε τὸν πρῶτον αἰῶνα π.Χ. καὶ στράφηκε κυρίως ἐναντίον τῶν συγχρόνων τους «Ἀλεξανδρινῶν», ὅπως τοὺς ἔλεγαν, πού «ἔφεραν μαζί τους στὴ Ρώμη τὴν Ἀνατολικὴ ἀσυνέπεια, πανουργία καὶ δολιότητα», ἄποψη πού κορυφώθηκε στοὺς πρῶτους αἰῶνες μ.Χ. Αὐτοὶ ἦσαν οἱ *Graeculi* καὶ οἱ *assentatores*, «τὸ ρεῦμα τοῦ Ὁρόντη πού χύθηκε μέσα στὸν Τίβερη».

Ἀντίθετα μὲ τὴν περιφρόνηση πού αἰσθάνονταν οἱ Ρωμαῖοι γιὰ τοὺς σύγχρονούς τους «Ἀλεξανδρινούς» Ἕλληνες, θαύμαζαν, καὶ θαύμαζαν βαθύτατα, τοὺς Ἕλληνες τῆς κλασικῆς ἐποχῆς πού τοὺς εἶχαν ἐξιδανικεύσει στὴ φαντασία τους – τοὺς Ἕλληνες τῶν Περσικῶν πολέμων μὲ τὸν πατριωτισμὸ, τὴν ἀνδρεία καὶ τὴν εὐθύτητά τους, τὸ ἀνώτερο ἦθος πού δὲν τὸ εἶχε ἀκόμη διαφθείρει ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἀνατολή, καὶ πού ἦταν τόσο φανερὸ στὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ τέχνη.

Ἡ ἐπαφὴ λοιπὸν μὲ τὰ κλασικὰ Ἑλληνικὰ ἀριστουργήματα καὶ ἡ μίμησή τους ἐπίστευαν οἱ Ρωμαῖοι ὅτι θὰ χάριζε τὸ ἀνώτερο ἦθος στοὺς νέους, καὶ ὅτι ἡ ὀρθὴ χρῆση τῆς Ἀττικῆς γλώσσας θὰ τοὺς ἔδινε τὴν πειθαρχία στὴ σκέψη καὶ τὴν ἀκρίβεια στὴν ἔκφραση. Ἔτσι λόγοι ἠθικοπαιδαγωγικοί, πατριωτικοί, ἀντιανατολικοί, ἀλλὰ καὶ καθαρὰ αἰσθητικοὶ ἔστρεψαν τὸ Ρωμαϊκὸ πνεῦμα πρὸς τὸν κλασικισμό, καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὸν Ἀττικισμό, γλωσσικὸ καὶ καλλιτεχνικό.

Στὴν ἀρχὴ τὴν ἡγεσία τῆς ἐπιστροφῆς στὰ μεγάλα κλασικὰ γλωσσικὰ πρότυπα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα, δηλαδὴ στοὺς δέκα Ἀττικοὺς ρήτορες τοῦ κανόνος (καὶ ἀπ' αὐτοὺς κυρίως στὸν Δημοσθένη καὶ στὸν Ἰσοκράτη), τὸν Θουκυδίδη, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα, τὴν πῆραν στὰ χέρια τους οἱ γραμματικοί, δηλαδὴ ἡ «ἐπιστήμη» καὶ ὄχι ἡ ρητορικὴ. Καὶ ὁ πρῶτος μεγάλος ἀντίπαλός τους ἦσαν οἱ Ἕλληνας, δηλαδὴ ὅλοι ἐκεῖνοι πού μιλοῦσαν τὴν Κοινὴ πού εἶχε βέβαια ἀπομακρυνθεῖ πιά πολὺ ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ διάλεκτο τῶν κλασικῶν χρόνων, καὶ δὲν τὴν θεωροῦσαν κατάλληλη μορφή γραπτοῦ λόγου. Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀρχὴ τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος, πού γιὰ δυὸ χιλιετηρίδες βασανίζει τὸ Ἑλληνικὸ ἔθνος.

Στὴ μάχη τούτῃ προσέτρεξαν καὶ οἱ Ἀττικιστὲς ρήτορες, πού φυσικὰ πρῶτα ἀπ' ὅλα στράφηκαν ἐναντίον τῶν Ἀσιανῶν συναδέλφων τους, καὶ εὐθὺς μετὰ καὶ οἱ φιλόσοφοι. Πρέπει ὁμως ἐδῶ νὰ ἀναφέρομε ὅτι τὰ θεμέλια γιὰ μιὰ τέτοια ἀρχαῖζουσα Ἀττικὴ γλώσσα, πού μὲ τόσο πάθος ζαναζωντάνεψαν οἱ Ἀττικισταὶ τοῦ πρῶτου π.Χ. αἰῶνα μὲ ἐπικεφαλῆς τους τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεά, τὰ εἶχαν ἤδη βάλει οἱ Ἀλεξανδρινοὶ καὶ οἱ Περγαμηνοὶ γραμματικοί. Στὰ διδάγματά τους βασίστηκαν οἱ

γραμματικοί, οί ρήτορες, οί φιλόσοφοι καί οί «ἐπιστήμονες» πού διακήρυζαν καί ἔθεσαν σέ πράξη τή Θεωρία τῆς Μιμήσεως τῶν Ἀττικῶν προτύπων στά χρόνια τοῦ Αὐγούστου. Καί ἀπ' αὐτούς τήν πῆραν καί τήν ἐφάρμοσαν μέ θρησκευτικό ζῆλο οί Σοφιστές τῆς λεγόμενης Δευτέρας Σοφιστικῆς, καί στά βήματά τους ἀκολούθησαν οί Βυζαντινοί, ὅπως καί μέ τὸ δικό της τρόπο ἡ μεταβυζαντινὴ καθαρεύουσα. Εἶναι δυστύχημα γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ὅτι οἱ λόγιοι τῶν χρόνων ἐκείνων δὲν ἦσαν σέ θέση νὰ ἐκτιμῆσουν τὴν κοινὴ Ἑλληνικὴ γραπτὴ γλώσσα, πού βρισκόταν σέ στενὴ ἐπαφὴ μέ τὴν καθημερινὴ ὁμιλίαν καί παρακολουθοῦσε τὴ φυσικὴ τῆς ἐξέλιξη, προχωρώντας ὄχι μόνο σέ μεγαλύτερη ἀπλότητα ἀλλὰ καί σέ ἀξίολογὴ ἐνότητα καί ὁμοιομορφία. Τὶς μεγάλες διαφορὲς τῆς Κοινῆς ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν διάλεκτο τῶν κλασικῶν χρόνων τὶς θεώρησαν ὡς διαφθορὰ τῆς γλώσσας, καί ὄχι ὡς φυσικὴ ἐξέλιξη πού παρουσιάζεται σέ κάθε δυναμικὴ ζωντανὴ λαλιά.

Ζήτησαν λοιπὸν τὴν ἐπιστροφή στὴ δόκιμη Ἀττικὴν διάλεκτο, στὴ λιτότητα, τοὺς συγκρατημένους ρυθμοὺς καί τὸ ὑψηλὸ τῆς ἠθοῦς ἐλπίζοντας ὅτι ἔτσι θὰ ἦταν δυνατόν νὰ γραφοῦν καί πάλιν ἀριστουργήματα ἀνάλογα μέ τὰ κλασικά. Εἶχαν δηλαδὴ πιστέψει ὅτι ἡ γλώσσα ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν παρακμὴ τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων, καί ὄχι οἱ συγγραφεῖς τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, πού εἶχαν παύσει ἐξ αἰτίας τῆς βαρβαρικῆς καταγωγῆς πολλῶν ἐξ αὐτῶν καί τῶν πολιτικοκοινωνικῶν συνθηκῶν πού δὲν ἐνέπνεαν ὑψηλὰ ἰδανικά, καθὼς καί τῆς ἐλλείψεως εὐρύτερης παιδείας «χάρισι καί σαφηνείᾳ θύειν». Πλάνη λοιπὸν μεγάλη ὁδήγησε τοὺς τότε λογίους πρὸς τὸν Ἀττικισμὸ πού μέ τὴ βοήθεια τῶν Ρωμαίων Ἀττικιστῶν ἐπικράτησε. Τὰ ἔργα τῶν ἔτσι ἔγιναν κτῆμα μόνο τῶν λογιότερων τάξεων τοῦ ἔθνους, ἐνῶ ὁ πολὺς λαὸς ἐγκαταλείφθηκε στὸ σκοτάδι τῆς ἀμαθείας.

Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς (π. 30 π.Χ.) εἶναι ἡ μεγαλύτερη πηγὴ μας γιὰ τὸν Ἀττικισμὸ (εἰς τὸ ἔργο του Περὶ τῶν Ἀρχαίων Πητόρων), ἀλλὰ τὸ θέμα τοῦτο τὸ ἐξήτασε ἀργότερα καί ὁ Κοϊντιλιανὸς (*Inst. Or. X. 2* καί *X. 1*). Σύγχρονος μέ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεῖα καί συναγωνιστὴς του γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ὁ Ἀττικισμὸς ἦταν ὁ Καικίλιος ὁ Καλακτίτης (ἀπὸ τὴν Καλὴν Ἀκτὴν τῆς Σικελίας), καί αὐτὸς ρήτωρ καί ἱστορικός. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἦταν καί ὁ πρῶτος πού ἔγραψε Ἀττικιστικὸ Λεξικό.

Στά βήματα τῶν πρωτεργατῶν αὐτῶν τοῦ Ἀττικισμοῦ ἀκολούθησαν καί ἄλλοι πολλοὶ καί ὄχι μόνο ρήτορες ἀλλὰ καί ἱστορικοὶ καί φιλόσοφοι καί ποιητὲς καί συγγραφεῖς διατριβῶν καί μνηστορικῶν καθὼς καί «ἐπιστήμονες» – γραμματικοί, γαιτροί, γεωγράφοι κλ. – καί μεταξὺ τους καί πολλοὶ ἐξέχοντες Ρωμαῖοι. Πρῶτος ἀπ' αὐτούς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ καί δίπλα του ὁ δολοφόνος του Μάρκος Ἰούνιος Βρούτος καί κοντά του ὁ διακεκριμένος ρήτωρ καί ποιητὴς καί φίλος τοῦ

Κατούλλου Λικίνιος Κάλβος, διαπρεπής και αυτός ρήτωρ και μαθητής του αὐστηροῦ Ἀττικιστοῦ και δασκάλου τοῦ Αὐγούστου Ἀπολλοδώρου τοῦ Περγαμνοῦ, γιά νά ἀναφέρω λίγα μόνο γνωστά ὀνόματα.

Μορφή σ η μ α ν τ ι κ ῆ γιά τήν ἐξέλιξη και τήν τελική ἐπιβολή τοῦ Ἀττικισμοῦ ἦταν ὁ ρήτωρ Ἀπολλόδωρος ὁ Περγαμνός, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στήν Πέργαμο τόν πρῶτον αἰῶνα π.Χ., ἀλλά ἤρθε και ἐγκαταστάθηκε στή Ρώμη ὅπου και ἴδρυσε τήν πιό σημαντική σχολή Ἀττικιστικῆς ρητορικῆς, τήν Αἶρεσιν τοῦ Ἀπολλοδώρου, ὅπως τήν ἔλεγαν. Ὁ Ἀπολλόδωρος ἦταν ἐξαιρετικά αὐστηρός και τυπικός. Ἐξαιρέσεις δέν ἐπέτρεπε. Μὲ τήν αὐστηρή του λοιπὸν Ἀττικιστικὴ σχολή και κυρίως μὲ τήν ἐπίδρασή του στὸν Αὐγούστο, πού ἦταν και ὁ σπουδαιότερος μαθητής του, πρέπει νά τὸν κατατάξομε μεταξὺ τῶν πρωταγωνιστῶν στήν ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος. Γιατί αὐτὸς εἶναι πού δίδαξε τὸν Αὐγούστο τὸ «δημοσία ὀμιλεῖν» (Στράβων 13, 625), και τὴ φιλία τοῦ Αὐγούστου και τὸ σεβασμὸ του τὰ κράτησε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του – πέθανε περίπου 82 ἐτῶν.

Δίπλα στήν Αἶρεσιν τοῦ Ἀπολλοδώρου μὲ ὅλη της τήν αὐστηρότητα και τήν τυπικότητα παρουσιάστηκε στή Ρώμη και μιὰ δεύτερη σπουδαία Ἀττικιστικὴ ρητορικὴ σχολή, ἡ σχολή τοῦ Θεοδώρου τοῦ Γαδαρνοῦ, πού και αὐτὴ εἶχε πολλοὺς και σημαντικοὺς μαθητὲς και μεταξὺ τους και τὸν αὐτοκράτορα Τιβέριο πού τὸν εἶχε γνωρίσει ὁ Θεόδωρος στή Ρόδο.

Ἡ γενικὴ κίνηση πρὸς τὸν κλασικισμό και τὸν Ἀττικισμό και οἱ Ἀττικιστικὲς σχολὲς τῆς Ρώμης δημιούργησαν βέβαια τὸ κλίμα πού ὀδήγησε στήν τελικὴ νίκη τοῦ Ἀττικισμοῦ, ἀλλὰ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο γιά τὴ νίκη αὐτὴ ἦταν ἡ προσωπικὴ συμβολὴ και ἐπέμβαση τοῦ Αὐγούστου (63 π.Χ. - 14 μ.Χ.).

Ὁ Γάιος Ὀκτάβιος, πού ἀπὸ τὸ 27 π.Χ. μὲ ἀπόφαση τῆς συγκλήτου ἔλαβε τὴν ὀνομασία Αὐγούστος, εἶχε βαθύτατη παιδεία Ἑλληνικὴ. Ἡ μητέρα του Ἄτια εἶχε φροντίσει γιά τὴ μόρφωσή του, καθὼς και ὁ θεῖος του Ἰούλιος Καῖσαρ πού τὸν εἶχε υἱοθετήσει και ὀνομάσει κληρονόμο του. Ὁ Αὐγούστος μιλοῦσε και ἔγραφε ἐλεύθερα Ἑλληνικά, εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἑλλάδα, ἔγραψε στὰ Ἑλληνικά τραγωδία μὲ τὸν τίτλο «Αἶας» και πέθανε μὲ ἓνα περίφημο στίχο τοῦ Μενάνδρου στὰ χεῖλη του.

Γνωστοὶ δάσκαλοί του, πού τὸν ἐπηρεάσαν βαθιὰ ἦσαν στή ρητορικὴ, ὅπως εἶδαμε, ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Περγαμνός – στὸν ὁποῖο τὸν παρέδωσε ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ, ὅταν ἦταν ἔφηβος – και ὁ Ἄρειος Δίδυμος στή φιλοσοφία. Ὁ Αὐγούστος, ὁ ὁποῖος εἶχε στή φύση του μιὰν ἐκδηλὴ κλίση πρὸς τὸν πουριτανικὸ φανατισμὸ και πίστευε ὅτι οἱ παλιὲς Ρωμαϊκὲς ἀρετὲς ἦσαν τὸ αἰῶνιο θεμέλιο τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, εἶναι φυσικὸ ὅτι ἀσπάσθηκε τὸν κλασικισμό. Ὁ κλασικισμὸς δέν ἦταν, ἄλλωστε, αὐτὸς πού δίδασκε τὴν πειθαρχία, τὴ φιλαλήθεια, τὴ συγκράτηση, τὴ γενναί-

ότητα, τὸν πατριωτισμό, καὶ στὸ γλωσσικὸ πεδίο τὸν Ἀττικισμό, τὰ ἀντίθετα δηλαδὴ ἀπὸ ὅλα τὰ χαλαρά, πληθωρικά, Ἀνατολικά, Ἀλεξανδρινὰ στοιχεῖα, πὸν τὸν ἀπωθοῦσαν;

Καὶ πραγματικὰ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ προσωπικὴ ἐκλογή καὶ ἐπέμβαση τοῦ Αὐγούστου ἐπέβαλε τὸν Ἀττικισμό στὴ Ρώμη, πὸν ὡς τὸ κέντρο τοῦ κόσμου ἔδινε τὸν τόνο καὶ στὴν ὑπόλοιπη αὐτοκρατορία. Εἶναι μάλιστα ἄξιο νὰ σημειωθεῖ, ὅτι τόσον ὁ Αὐγούστος ὅσο καὶ ὁ Τιβέριος ἴδρυσαν καὶ ὑποστήριζαν καὶ ἰδιωτικὲς ρητορικὲς σχολὲς πὸν ἀναμφίβολα ἦσαν Ἀττικιστικὲς. Μὲ τὴ θεωρία αὐτῆ τῆς Μιμῆσεως τῶν Ἀττικῶν προτύπων πὸν ἐπικράτησε στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου παύει κάθε πρωτοτυπία στὸν Ἑλληνικὸν πεζὸν λόγο. Ἡ ἀρχὴ αὐτῆ τῆς Μιμῆσεως πὸν ἐπιβλήθηκε τότε ἐπικράτησε ὡς τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, καὶ *mutatis mutandis* ὡς τὴ σημερινὴ καθαρῆς μας μὲ πολὺν δυσάρεστα ἀποτελέσματα γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἔθνους. Ἐτσι ὁ Αὐγούστος δημιούργησε μιὰ βαθιὰ τομὴ στὴν ἐξέλιξη τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς γραπτῆς γλώσσας, πὸν ὀδήγησε κατ' εὐθείαν στὴ νεκρὴ καὶ ἄψυχη Δευτέρα Σοφιστικὴ τῶν πρώτων αὐτοκρατορικῶν χρόνων μὲ τὸ ἀνέφικτο ἰδανικὸ τῆς τοῦ ἀπόλυτου Ἀττικισμοῦ τοῦ «τί πὸν κεῖται».

Ἡ Δευτέρα Σοφιστικὴ, ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Φλάβιος Φιλόστρατος – ὁ γνωστὸς ὡς Φιλόστρατος ὁ δεῦτερος – ὁ βιογράφος τῶν πρώτων μεγάλων ἀντιπροσώπων τῆς, ἀρχίζει στὸ τέλος τοῦ πρώτου αἰῶνα μ.Χ. ἀλλὰ ἀνθεὶ κυρίως στὸ δεύτερο αἰῶνα καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ τρίτου, ἀπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ δηλαδὴ μέχρι τοῦ Γορδιανοῦ Γ' (76 - 244 μ.Χ.). Ἀργότερα ἐμφανίστηκε καὶ μιὰ δευτέρη περίοδος ἀκμῆς στὰ χρόνια τοῦ Ἰουλιανοῦ (332 - 363 μ.Χ.) καὶ τῶν ἀμέσων διαδόχων του, ἀλλὰ αὐτὴ δὲν συγκρίνεται μὲ τὴν πρώτην.

Ἡ ἐπικράτηση τῆς Δευτέρας Σοφιστικῆς ἐξασφάλισε τὴν τελικὴ νίκη τῆς ρητορικῆς στὴ μακρὰ διαμάχη ρητορικῆς καὶ φιλοσοφίας γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πρωτεῖα, καθὼς καὶ τὴ λύση τοῦ παλιοῦ καὶ σπουδαίου ζητήματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δηλαδὴ τῆς σωστῆς γραπτῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας. Αὐτὴ πιά καθορίστηκε ὀριστικὰ ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ἡ Ἀττικὴ διάλεκτος τῶν μεγάλων πεζογράφων τοῦ ἐμπτοῦ καὶ τοῦ τέταρτου αἰῶνα π.Χ.

Τὰ διδάγματα τῆς Δευτέρας Σοφιστικῆς, πὸν ἀνθισε στὶς μεγάλες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ στὰς Ἀθήνας μὲ τὸν Ἡρώδη τὸν Ἀττικὸν – μεγίστη ἦταν ἡ ἐπίδρασή του – διαδόθηκαν πλατύτατα ἀπὸ τὰ Ἀραβικὰ σύνορα ὡς τὴ χώρα τῶν Κελτῶν καὶ τὸν Ὠκεανό. Δυστυχῶς ὅμως τὸ κίνημα αὐτὸ ἐξάντλησε ὅλο τὸ δυναμισμό του στὴ μίμηση τῆς ἀρχαίας γλώσσας καὶ τῶν ἀρχαίων κειμένων, ὅσο καὶ ἂν ἔλεγε ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης, ὁ σπουδαιότερος ἀντιπρόσωπός τους, ὅτι δὲν πρέπει οἱ

σύγχρονοι να «μιμούνται», αλλά να «συναγωνίζονται τούς ρήτορας τῆς ἀρχαιότητος». Ἡ πραγματικὴ πρωτοτυπία, ὁ γνήσιος πειραματισμὸς ἔσβησαν. Τίποτε τὸ οὐσιαστικὰ νέο δὲν προσέφεραν οἱ ρήτορες αὐτοῦ τοῦ κινήματος, καὶ οὔτε ποτὲ κατόρθωσαν, ἀκόμη καὶ οἱ μεγαλύτεροι ἀντιπρόσωποί του, νὰ γράψουν τέλεια Ἀττικὰ Ἑλληνικά.

Ἐνα ἀκόμη βλαβερὸ πρᾶγμα ποὺ ὀφείλεται στὴ νίκη τοῦ Ἀττικισμοῦ εἶναι ὅτι μόνον ἐκεῖνα τὰ κλασικὰ κείμενα ἀντιγράφηκαν καὶ διασώθηκαν ποὺ νόμισαν οἱ Ἀττικισταὶ σύμφωνα μὲ τὰ γλωσσικά, παιδαγωγικά καὶ ἠθικά τους κριτήρια. Ἔτσι χάθηκαν πάμπολλα ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὶς 123 περίπου τραγωδίες τοῦ Σοφοκλέους σώθηκαν μόνο ἐπτὰ, καὶ ὅτι οἱ λίγες κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνους ποὺ ὑπάρχουν σώθηκαν μόνο καὶ μόνο γιατί οἱ Ἀττικισταὶ τὶς θεώρησαν ἐνδιαφέροντα κείμενα γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ἀττικῆς γλώσσας.

Τονίσαμε ἀρκετὰ τὰ βλαβερὰ ἀποτελέσματα ποὺ εἶχε ἡ ἐπικράτηση τοῦ Ἀττικισμοῦ, ὅτι δηλαδὴ ἐπάγωσε τὴ γραπτὴ γλώσσα καὶ δὲν τὴν ἄφησε νὰ ἐξελιχθεῖ καὶ ἔτσι ἔχασε κάθε φρεσκάδα καὶ κάθε πρωτοτυπία ὄχι μόνο ἡ γλώσσα ἀλλὰ καὶ ἡ λογοτεχνία ποὺ τὴ μεταχειρίστηκε, ὅτι ἔγινε αἰτία νὰ χαθοῦν πάμπολλα ἀριστουργήματα τῆς Ἑλληνικῆς γραμματείας, γιατί δὲν ἄρεσαν στοὺς Ἀττικιστάς, ὅτι ἄφησε τοὺς πολλοὺς ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ μάθουν εὐκόλα τὴν Ἀττικὴ διάλεκτο στὸ σκοτάδι τῆς ἀμάθειας, καὶ ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερα πληρώνομε μὲ τὸ γλωσσικὸ μας ζήτημα τὸ βάρος τῶν ἀμαρτιῶν τῆς.

Εἶναι ὅμως δίκαιο νὰ σταθοῦμε καὶ σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τοῦ Ἀττικισμοῦ. Εἶναι βέβαιο π.χ., ὅτι ἡ Δευτέρα Σοφιστικὴ μὲ τὴν ἀρχαιοφιλία τῆς ἔφερε μιὰν ἀξίολογὴ πνευματικὴ ἀναγέννηση στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή, καὶ συντέλεσε στὴν ἐξάπλωσιν μιᾶς ἀνωτέρας μορφώσεως, ἐμπνευσμένης ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ ἰδανικά τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, ὅπως τὰ εἶχε συλλάβει ἡ ρητορικὴ. Τὸ νὰ εἶσαι «σοφιστῆς» ἦταν τότε τίτλος τιμητικὸς ποὺ ἀσκοῦσε ἐπιρροή, καὶ ἔτσι πολλοὶ προστάθησαν νὰ τὸν ἀποκτήσουν, ἔστω καὶ ἂν λίγοι μόνο στὴν πραγματικότητα στάθηκαν ἄξιοι τοῦ ὀνόματος. Ἡ Δευτέρα Σοφιστικὴ ἐπίσης προστάτευσεν τὴν Ἑλληνικὴ γραπτὴ γλώσσα (καὶ ἔμμεσα καὶ τὴν ὁμιλουμένην) ἀπὸ ξένες ἐπιρροὲς καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς Λατινικῆς γλώσσας, τῆς γλώσσας τοῦ κατακτητῆ.

Στὴν περίοδο τοῦ Κλασικισμοῦ (περ. 100 π.Χ. - περ. 300 μ.Χ.), τὸ σπουδαιότερο νέο πολιτιστικὸ στοιχεῖο ποὺ παρουσιάστηκε εἶναι ἀναμφίβολα ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, ποὺ ἔφερε τέτοια βαθιὰ τομῆ, τέτοια κοσμοϊστορικὴ μεταβολὴ στὴν ἀρχαία ζωὴ, δὲν μπόρεσε τελικὰ νὰ ἀντισταθεῖ στὴν ἀρχαῖζουσα Ἀττικὴ τροπὴ ποὺ εἶχε πάρει ὁ γραπτὸς λόγος. Ἔτσι

καὶ ἡ ἐκκλησία, ὅταν ὁ Χριστιανισμὸς ἔγινε θρησκεία ὄχι μόνο τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ἀπαίδευτων, ἀλλὰ καὶ τῶν μορφωμένων καὶ τῶν εὐγενῶν, τῶν ἀνώτερων δηλαδὴ τάξεων, ἐγκατέλειψε λίγο λίγο τὴν «γλῶσσαν τῶν ναυτῶν» – ὅπως τὴν ἔλεγαν περιφρονητικὰ οἱ Ἀττικίζοντες – καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ στράφηκε πρὸς τὸν Ἀττικισμὸν. Ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα γίνεται τοῦτο ἀπόλυτα φανερό, ὅταν μὲ τὴν ἴδρυση τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας ἡ νέα θρησκεία προχωρεῖ στὴν «ἐπιστημονικὴ» διατύπωση τῶν διδαγμάτων της, ὅπως τὴν βλέπομε στὸν Πάνταινο (περ. 180 μ.Χ.) καὶ τὸν Ὠριγῆν (185 - 255 μ.Χ. περ.). Ὅλα τὰ ὄπλα τῶν εἰδωλολατρῶν – τῆ διαλεκτικῆ, τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο, τοὺς φραστικούς τρόπους καὶ τὸν Ἀττικισμὸν – τὰ πῆραν οἱ Χριστιανοί, καὶ τὰ χρησιμοποίησαν μὲ πάθος στὴ μεγάλη μάχη τῶν δύο θρησκειῶν, πού ἄρχισε τὸν δεύτερο καὶ κατέληξε μὲ τὴ νίκη τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸν τέταρτο μ.Χ. αἰῶνα. Ἔτσι πέρασε καὶ ὁ Ἀττικισμὸς σὲ διάφορες ἀποχρώσεις στὴ Χριστιανικὴ γραμματεία, καὶ μετὰ τὸν πῆρε καὶ ἡ Ἐκκλησία μὲ τοὺς μεγάλους Ἑλληνομαθεῖς ἱεράρχες της. Οἱ κορυφαῖοι ἐκεῖνοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Ὠριγῆνης, ὁ Εὐσέβιος καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλους οἱ μεγάλοι Καππαδόκες, μὲ τὸ νὰ χρησιμοποίησουν γιὰ τὴ μετάδοση τῶν Χριστιανικῶν διδαγμάτων τὶς λογοτεχνικὲς μορφές καὶ τὸ λόγιο ὕφος τῆς προχριστιανικῆς γραμματείας, πού ἦσαν καθιερωμένα πιά καὶ γενικὰ δεκτά, δημιούργησαν τὸν λεγόμενο «Χριστιανικὸ Οὐμανισμό», ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ γέφυρα πού συνέδεσε τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὸ Βυζάντιο. Ἐπειδὴ ὅλοι οἱ Βυζαντινοὶ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος ἐσέβοντο βαθύτατα τοὺς μεγάλους ἐκεῖνους Ἑλληνομαθεῖς καὶ Ἀττικίζοντας πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐξασφαλίστηκε μὲ τὰ γραφόμενά τους καὶ ἡ συνέχεια τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὸν Ἑλληνικὸ μεσαῖωνα χωρὶς καμιά διακοπή, πράγμα πού δὲν ἔγινε στὴ Δύση.

Ἔτσι ἡ «Θεωρία τῆς Μιμήσεως» τῶν Ἀττικιστῶν συνεχίστηκε ὡς λογοτεχνικὴ καὶ γλωσσικὴ ἀρχὴ στὴ λόγια γραμματεία τοῦ Βυζαντίου, καὶ μαζί της συνεχίστηκε καὶ ὁ γλωσσικὸς Ἀττικισμὸς. Τὸ *plurima bona romanus ante oculos* τοῦ Κοϊντιλιανοῦ (*Inst. Or. X. 2.26*) τὸ ἐνστερνίστηκαν ρήτορες, ἱστορικοί, συγγραφεῖς διατριβῶν, ἐπιστολογράφοι, «ἐπιστήμονες» καὶ ἄλλοι Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, καὶ ἡ μίμησή τους αὐτὴ ἀφοροῦσε τόσο τὸ περιεχόμενο – δηλ. τὰ θέματα, ὁλόκληρες σκηνές, μοτίβα κλ. – ὅσο καὶ τὴ μορφή – δηλαδὴ τὴ γλώσσα καὶ τὰ μέτρα – γνωστῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

Ἄν λοιπὸν τώρα προσέξομε τὴ Βυζαντινὴ μίμηση τῆς μορφῆς τῶν ἀρχαίων ἔργων, καὶ κυρίως τὴ γλώσσα πού πρῶτα ἀπὸ ὅλα μᾶς ἐνδιαφέρει σὲ αὐτὴ τὴ σκιαγραφία τοῦ Ἀττικισμοῦ, θὰ παρατηρήσομε ὅτι ὡς τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας τὰ Ἀττικὰ πρότυπα ἐπηρέασαν τὴ φωνητικὴ, τὴ μορφολογία καὶ τὴ σύνταξη

τῶν λογίων συγγραφέων τοῦ Ἑλληνικοῦ μεσαίωνα, καὶ ἀναμφιβόλως ἔμμεσα καὶ τῆ γλώσσα πού μιλοῦσαν οἱ μορφωμένοι.

Τὸ τί ἦταν γνήσιο Ἀττικὸ ἢ σολοικισμὸς τὸ καθόριζαν οἱ Γραμματικοὶ καὶ τὰ Ἀττικιστικὰ λεξικά πού ἀκολουθοῦσαν τὰ διδάγματα τῶν Ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

Ὁ μεγαλύτερος ἔπαινος γιὰ ἓνα Βυζαντινὸ συγγραφέα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων ἦταν ὅτι τὸ Ἀττικὸ του ὕφος ἦταν ἄψογο – πού φυσικὰ ποτὲ δὲν ἦταν – τιμῆ πού π.χ. ἀπέδωσαν στὸν Θεόδωρο Μετοχίτη ὁ μαθητὴς του Νικηφόρος Γρηγοράς καὶ ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, ὅταν πέθανε.

Τὴν ἐξάπλωση τοῦ Ἀττικισμοῦ βοήθησε πολὺ καὶ στὸ Βυζάντιο ἡ διδασκαλία τῆς ρητορικῆς, πού ἦταν στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ τὴ μόρφωση τῶν Αὐτοκρατορικῶν καὶ γενικὰ τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, καθὼς καὶ τοῦ ἀνώτερου κλήρου καὶ τῶν γραμματέων τοῦ Πατριαρχείου, ἀλλὰ καὶ τῶν Βυζαντινῶν διπλωματῶν.

Στὴν ἀρχαία Ρώμη, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ὅταν ἡ παλαιὰ κοσμοκράτειρα ἔπεσε στοὺς Βισιγόθους τὸ 476 μ.Χ., τὸ σύστημα τῆς ἀρχαίας παιδείας ἔσβησε καὶ οἱ βιβλιοθήκες τῆς καταστράφηκαν. Στὸ Βυζάντιο ὅμως, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ «Χριστιανικοῦ Οὐμανισμοῦ» καὶ τῶν ἰσχυρῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πού τὴν προστατεύσαν, ἡ ἀρχαία παιδεία συνεχίστηκε γιὰ χίλια ἀκόμη χρόνια χωρὶς καμιά διακοπή.

Ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῆς ἀποστεωμένης γραπτῆς λόγιας γλώσσας καὶ τῆς ζωντανῆς προφορικῆς λαλιᾶς γινόταν ὅλο καὶ μεγαλύτερη. Τὸ χάσμα ἔγινε τόσο μεγάλο καὶ τὸ ζωντανὸ ἰδίωμα τόσο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν ψευδαττικισμὸ τῆς γραπτῆς, ὥστε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 12ου αἰῶνα βρῆκε νέες δικές του μορφές νὰ ἐκφραστεῖ πιά καὶ στὸν γραπτὸ λόγο. Ὁ ἀποξηραμένος καὶ λόγιος Ἀττικισμὸς δὲν μπορούσε παρὰ νὰ φέρει αὐτὴ τὴν ἀντίδραση καὶ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, μιὰ καὶ δὲν ἔκαναν οἱ λόγιοι τοῦ Βυζαντίου καμιά παραχώρηση στὴ λαϊκὴ γλώσσα πού τὴν περιφρονοῦσαν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ πετυχαίνουν στὸ δικό τους γραπτὸ πεζὸ λόγο ὁμοιογένεια. Δυστυχῶς οὔτε ὁ σχολαστικὸς Ἀττικιστὴς λόγιος, οὔτε ὁ φανατικὸς μοναχὸς, οὔτε ὁ ὠμὸς ρεαλιστὴς τῆς Αὐλῆς ἦσαν σὲ θέση νὰ χαροῦν τὴ ζωντάνια καὶ τὴ γοητεία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, πού διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν 10ον αἰῶνα μέσα στὸν ἐπικὸ κύκλο τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα. Τὴν ἄγραφη, δημοτικὴ προφορικὴ ποίηση τὴν ἀγνόησαν ἢ καὶ τὴν περιφρόνησαν, ὅπως καὶ τὴ λαϊκὴ λαλιά, μ' ὅλο πού ἐκεῖ βρίσκονται οἱ ρίζες τῶν ἔργων πού ἀργότερα ἄνθισαν μετὰ τὴν Τέταρτη Σταυροφορία (1204) – ὁμολογουμένως μὲ Δυτικὲς ἐπιδράσεις – στὰ ἵπποτικά μυθιστορήματα, στὴν Κρητικὴ λογοτεχνία, στὴν Κύπρο, στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ στὰ Ἐπτάνησα, ὅπου δηλαδὴ ἡ Φραγκοκρατία εἶχε οὐσιαστικὰ καταργήσει τὴ Βυζαντινὴ παιδεία καὶ τὸν Ἀττικισμὸ τῆς.

Πρὶν ἀπὸ τὴν Τέταρτη Σταυροφορία, στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, παρουσιάστηκε καὶ ἡ προσωπικὴ δημοτικὴ ποίηση τῶν Ἰτωχοπροδρομικῶν ποιημάτων, τῶν αὐλικῶν συμβουλῶν τοῦ Σπανέα καὶ τῶν ἱκεσιῶν τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ ἀπὸ τῆ φυλακῆ· ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ αὐτὴ «λαϊκὴ» μούσα τὴν ἀπαξίωσαν κάθε προσοχῆς οἱ λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, ὅση ζωντάνια καὶ ὅσο χιοῦμορ καὶ ἄν εἶχε.

Ἔτσι λοιπὸν ἦρθε ἡ ρήξις ἐκεῖνη στὴν Ἑλληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ ποὺ ἀπὸ τὸν 12ον αἰῶνα τὴν ἔκαμε, ὅπως τὴν ὀνόμασε ὁ Κάρολος Κρουμβάχερ, «δικέφαλη» – λόγια καὶ λαϊκὴ – μὲ ὀλέθρια ἀποτελέσματα γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Ὁ χρόνος δυστυχῶς δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐπεκταθῶ καὶ νὰ παρακολουθήσω τὴν ἐξέλιξη τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος στὴν Τουρκοκρατία καὶ στὴν ἀπελευθερωμένη Ἑλλάδα. Αὐτὰ ἄλλωστε εἶναι καὶ γνωστὰ καὶ ἔχουν τόσες φορὲς λεχθεῖ καὶ γραφεῖ.

Ἐνα πάντως εἶναι βέβαιο, ὅτι τὸ γλωσσικὸ μας ζήτημα ποὺ ἄρχισε μὲ τὸν Ἀττικισμὸ γύρω ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, δὲν ἔχει δυστυχῶς ἀκόμη λυθεῖ. Σιγὰ-σιγὰ ὅμως καὶ μὲ μεγάλο κόπο καὶ σπασμωδικὰ προχωροῦμε στὴ μείωση τοῦ χάσματος ποὺ χωρίζει τὴ γραπτὴ ἀπὸ τὴν προφορικὴ μας γλώσσα. Ἐρχόμαστε ἐπὶ τέλους νὰ παραδεχθοῦμε καὶ στὴν πράξι τὴ μεγάλη παγκόσμια ἀλήθεια, ὅτι γραπτὴ καὶ ὀμιλούμενη γλώσσα δὲν εἶναι καὶ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ εἶναι οἱ ἴδιες· ὅτι ἡ μιὰ προέπει συνεχῶς νὰ πλουτίζει τὴν ἄλλη, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅμως νὰ ὑπάρχει πάντοτε μιὰ ἀπόσταση ζωντανῆ καὶ ἀνεκτὴ μεταξύ τους, καὶ ὄχι ἓνα αὐστηρὸ χαῖνον χάσμα αἰώνων, ὅπως πίστεψε καὶ δίδαξε ὁ Ἀττικισμός.